Archívum az archívumban

Adalékok a hatvanas évek holokausztemlékezet-történetéhez Benoschofsky Ilona hagyatékából

JABLONCZAY TÍMEA

Aleida Assmann különös hatást tulajdonítva a felejtésnek, az archívumokkal foglalkozó tanulmányában kiemeli: „nem az emlékezés, hanem a felejtés a megőrzés legnagyobb mestere”.[1] Az emlékezet és felejtés egymást váltó gyakorlatának megértéséhez bevezetett *megőrző felejtés* és *tároló emlékezet* fogalmai mögött az a feltevés húzódik meg, hogy a tradícióval ellentétben a kulturális emlékezet olyan összetett viszonyrendszerben érvényesül, amelyben a múlt nyomainak rendezése a felejtés és emlékezés aktív és passzív felületeit egyaránt érinti.[2] A megőrző felejtés pedig hol jutna leginkább érvényre, mint az archívumban?

Az archívumnak ma több használatban lévő jelentése van. A tárolásra alkalmas, a múlt maradványait összegyűjtő, felhalmozásra létesített tér funkciójára vonatkozó jelentés mára fokozatosan mozdult tovább a társadalmi emlékezet intézményi gyakorlatának irányába. Foucault az archívum metaforikusabb jelentésével bővítette a fogalom tartalmát – a kimondásra került dolgok és események diszkurzív gyakorlatait, kijelentésrendszerek, szabályszerű események lehetőségeit és lehetetlenségeit, a kimondhatóság megjelenítését irányító (vagy azt megtagadó) rendszert értve alatta –, amely felfogás némiképp más színezetet ad a fogalom eredeti és újabb értelmének.[3] Aleida Assmann kulturális emlékezetet és felejtést is

---

[1] Assmann, Aleida: Archívumok a médiatörténetben. *Helikon*, 2014/3. 403.
[2] Assmann, 2014. 403.
[3] Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz, 2001. 166–168.

magában foglaló meghatározását alapul véve mondhatjuk, hogy az archívumban egybegyűjtött emlékek aligha tekinthetők az aktívan cirkuláló kulturális emlékezet részeinek, a múlt egyes darabjai a „konzerváló felejtés" kulturális intézményében tárolódnak. A tárolás, a megőrző felejtés gyakorlata azonban azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy a múlt emlékeit általa vehetjük újra használatba, azok általa kerülhetnek a hagyományozáshoz kapcsolódó intézményi eljárások, a szöveggondozás és értelemgondozás szövevényes folyamatába. A kultúra nagy, reprezentatív intézményeihez képest szerényebb vagy rejtett archívumokról az is kiderülhet, mondja Assmann, hogy olyan kontextusból kikerült, címzettjeiket vesztett emlékdarabokat őriznek, amelyek felszínre hozásával az elfeledett múlthoz való (történeti vagy kanonikus érdeklődés vezérelte) visszatérést tehetjük lehetővé. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban található Benoschofsky Ilona-hagyaték, meglátásom szerint, ilyen rejtett archívumnak[4] tekinthető, amelynek egy szeletét vizsgálva és dialógusba hozva más forrásokkal is szembetűnő, hogy az ott fellelt dokumentumok bemutatása a vészkorszak emlékezettörténeti kutatásához alapvetően járulhat hozzá.

Az utóbbi években egyre inkább tudatosult a történetszociológia és a kultúrakutatás számára, hogy a Kádár-korszak holokausztemlékezetével kapcsolatos, korábbról örökölt hallgatás politikájára vonatkozó megállapítást felül kell vizsgálni, a nyilvános és magánemlékezet különböző területeinek alaposabb feltáró műveleteit diszciplinárisan is többszempontú kutatásokban szükséges elvégezni ahhoz, hogy a szocialista időszak emlékezettörténetéről szóló diszkurzus megváltozzon. Mint az köztudomású, a szocialista időszak hivatalos emlékezetpolitikája a traumák nyílt társadalmi feldolgozására nem adott módot, azonban az ötvenes évek végétől, a hatvanas

[4] A hagyatékból felszínre hozott források értelmezésével az archívum mindkét értelmét mozgósíthatjuk – a hagyaték mint archívum egyszerre mutatja a tároló emlékezés és megőrző felejtés kettős funkcióját, ugyanakkor ahogy az elemzésből látni fogjuk, a Foucault-féle koncepció érvényesítésére is bőven lenne módunk.

években a hallgatás megtörésének egyértelmű jeleivel találkozunk az áldozatokra való emlékezés kulturális gyakorlataiban, a kísértő múlt kulturális reprezentációkban való erőteljes reflexióiban. A nácik által elkövetett atrocitásokra, a tömeghalált halt áldozatokra való emlékezés és emlékeztetés a felekezeti nyilvánosság és kulturális szféra különböző fórumain jelentkezett. A holokauszt emlékezetének új – helyi, nemzeti és transznacionális – kutatásai, jóllehet eltérő perspektívákból szemlélik, a *hallgatás* koncepcióját felülvizsgálva azt kutatják, hogyan és milyen módon artikulálódott a holokauszt a szocialista államokban az antifasiszta ideológiai diskurzus összefüggésrendszerében, az antifasizmus és a holokauszt emlékezete között milyen többirányú kapcsolat biztosította a múltfelidézést.

A Kádár-korszak holokausztemlékezeti kutatásainak egyik lépése a meghatározó szereplők és közvetítők szerepének feltárása, értelmezése, maguk az archívumok pedig újabb és újabb adalékokkal szolgálhatnak arra nézvést, hogy mikor, milyen politikai kontextusban nyílott lehetőség az emlékezet, megemlékezés, vagy éppen a felejtés kulturális gyakorlatainak formálódásához. Jelen dolgozatban Benoschofsky Ilona a Zsidó Múzeum és Levéltárban őrzött hagyatékát[5] a hatvanas évek múltfeldolgozó hullámához kapcsolódó nagyobb kutatás érdekében vizsgáltam.[6] Azt feltételeztem ugyanis, hogy a hagyaték olyan dokumentumokat, rejtett forrásokat őrizhe-

---

[5] Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban: MZSML) XIX-278.

[6] Benoschofsky Ilona hagyatékát 2022 augusztusában kutattam, mely a hatvanas évek feltáró analíziséhez kapcsolódó nagyobb munka része. A kutatás részeredményeit *A holokauszt emlékezeti diszkurzusa(i) a magyar nyilvánosságban (1958/60–1967) – „Szolgaságból szabadságba"* címmel konferenciaelőadáson mutattam be, így a dolgozat egy részlete elhangzott a Kádárizmus Jelenkortörténeti Konferencián (Miskolci Egyetem BTK, 2022. szeptember 1–3.). A dolgozat továbbá a *Lau tiskoch (Ne felejts!) és Soha többé fasizmust! Zsidó és antifasiszta holokausztemlékezet a hatvanas évek kulturális nyilvánosságában* címen megjelent téziseket és kutatási eredményeket tartalmazó munka egyik kísérőtanulmányaként is olvasható *(Regio,* 2024/3. 181–227). Az argumentáció vonatkozó részeinél hivatkozom a Benoschofsky Ilona hagyatékában talált forrásokhoz kapcsolódó tartalmakra.

tett meg, melyek új tényeket hozhatnak a felszínre, differenciálhatják előzetes tudásunkat, illetve bizonyítékokat találhatunk arra, hogy az ötvenes évek végétől a vészkorszak emlékezetének reprezentációi hogyan, miképp jelenhettek meg a nyilvánosságban, milyen intézményi feltételrendszer biztosította azok jelentkezését. Nem mindig könnyű megállapítani, hogy a szereplők, a kulturális reprezentációk, praxisok milyen okból kifolyólag kapcsolódtak a hivatalos államszocialista ideológia elvárásrendszeréhez, hogyan szálazható szét az antifasiszta emlékezeti renden belül a zsidó emlékezet. A felekezeti nyilvánosságon belüli domináns diszkurzushoz való igazodás formáihoz értelmezésemben nem értékelő, nem kritikai módon viszonyulok, ennek összefüggésében csupán egyfajta „bevett használatra" szeretnék utalni.

Jelen dolgozatban Benoschofsky Ilona hagyatékában talált forrásokon keresztül olyan kérdéseket járok körül, melyek az ötvenes évek végén elinduló, hatvanas években intenzívebbé váló holokausztemlékezeti diszkurzus megjelenéséhez kapcsolódnak,[7] és azt szeretném közelebbről megvizsgálni, hogy Benoschofsky történész-levéltárosként, intézményvezetőként hogyan vett részt a hatvanas évek holokausztemlékezetének felekezeti és nyilvános artikulációjában.

Benoschofsky Ilona – küzdelem a felejtés ellen

Benoschofsky Ilona (1913–1997) Benoschofsky Imre országos főrabbi[8] testvére, pszichológus,[9] történész. Dolgozott a rabbiképző

---

[7] Vö. Jablonczay, 2024.

[8] Benoschofsky Imre (1903–1970) bölcsészdoktori és rabbi oklevelet szerzett, 1928 és 1936 között budai rabbi, 1936 és 1960 között főrabbi, 1960-tól országos vezető főrabbi, az Országos Rabbiképző Intézet professzora. Vallásbölcseleti és világnézeti témákat feldolgozó beszédei és művei megjelentek a felekezeti sajtóban, hitközségi kiadványokban. Fontos művei a *Zsidóságunk tanításai* (1941; 1997), *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban* (1947), vagy a beszédeit tartalmazó kötet, a *Harminc év után* (1958).

[9] Pszichológusként írt tanulmányai: Benoschofsky Ilona: *Serdülő leányok emlékezete*. Budapest: Légrády, 1936.; Korszellem és gyerekkor. Lelki helyzetkép gyerme-

könyvtárában, a Zsidó Világkongresszus magyar tagozatának két ízben is volt titkára, a Zsidó Múzeumot három évtizeden át, nyugdíjazásáig igazgatta (1963 és 1992 között), a Kádár-korszak zsidó felekezeti nyilvánosságának egyik meghatározó szereplője.[10]

Helyének körüljárása a háború utáni – főként a hatvanas évek emlékezetpolitikájának összefüggésében mozgásba hozott – szellemi életben nem csak azért nehéz, mert alakja a felekezeti nyilvánosságban az intézmény és államhatalom bonyolult szövevényében állt. Művei és szellemi feladatköre egy sokrétű viszonyrendszernek rendelődött alá, amelyet ma kihagyásosnak, töredékesnek, leginkább szinte láthatatlannak érzékelünk. Jelenkori (ellentmondásos) megítélését nagymértékben befolyásolja az államhatalom érdekeinek kiszolgálására utaló tevékenysége (felszínre hozott ügynökmúltja), politikai és személyes ellenfelek félreállításában való közreműködése.[11] Személyes hozzájárulásának megítélésekor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar zsidóság intézményi és közösségi szervezete ebben az időszakban is szorosan kapcsolódott az állami hatalmi rendszerhez.[12] A kötelező lojalitás

---

keinkről. In: Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék-zsidóság.* Budapest: A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, 1947. 38–46.

[10] Benoschofsky Ilona 1988-ban magas állami elismerésben részesült, a Magyar Népköztársaság Csillagrendje kitüntetését vehette át, a zsidó és egyetemes magyar kultúra ápolásában és fejlesztésében kifejtett több évtizedes eredményes munkássága elismeréseként. Dr. Beneschofsky Ilona kitüntetése. *Új Élet,* 1988. március 1. 1., 1980-ban az Országos Béketanács Kitüntető Jelvényét kapta (*Új Élet*, 1980. június 15. 3.)

[11] Toronyi Zsuzsanna utal rá: „Benoschofsky Ilona „Xavér" fedőnéven a III/III-as ügyosztály folyamatosan jelentő ügynöke volt, egyebek mellett Scheiberről és tanítványairól is folyamatosan tájékoztatta az állambiztonsági szerveket." Toronyi Zsuzsanna: *A zsidó muzeológia helye és szerepe a magyar zsidó tudományosságban.* ELTE BTK, Budapest, 2016. 127–129.; Uő.: A múltat végképp eltörölni… *Targum*, 2022/1. 133–151.

[12] Vö. Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében, II. rész.* Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 61–190.; Kovács, András: Hungarian Jewish Politics from the End of the Second World War until the Collapse of Communism. In: Mendelsohn,

Benoschofsky Ilona a *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás megnyitóján (1960)

nyomása meglehetősen leszűkítette a személyek döntéseinek mozgásterét.

Két háború közötti munkái alapvetően a zsidó hagyományok ápolásához kötődnek, 1936-ban *Serdülőlányok emlékezete* című pszichológiai értekezésével doktorált a Pázmány Péter Tudományegyetemen. A felszabadulás után pszichológiai kutatásokat végzett traumatizált túlélő gyermekek körében.[13] Kutatásának eredményét a *Korszellem és gyermekkor* című tanulmányban összegezte.[14] A nyolcvanas években kiadott, szerkesztett vagy (többek között Scheiber

Ezra (ed.): *Jews and the State: Dangerous Alliances and the Perils of Privilege*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2003. 124–156.

[13] Schmelzer Hermann Imre: Emlékezés Benoschofsky Ilonára. *Új Élet,* 1997. március 15. 2., lásd még: Bányai Viktória – Gombocz Eszter: A traumafeldolgozás útjain. Holokauszt-túlélő gyerekek Magyarországon, 1945-49. *Regio*, 2016/2. 31–48.

[14] Benoschofsky, 1947.

Sándorral közösen) társszerkesztett kötetei a Zsidó Múzeum történetéhez,[15] a zsidó otthonhoz, életmódhoz kapcsolódtak – közülük több írása minikönyv formátumban jelent meg: *Zsidó ünnepek, Magyarországi zsidó művészet, A zsidó otthon*. A *Zsidó ünnepek* különlegessége, hogy úgy vette sorra a zsidó rituáléhoz kapcsolt ünnepnapokat, hogy azokat Ámos Imre, a fiatalon munkaszolgálatban meggyilkolt kiváló művész életrajzával, életművével, fametszeteihez kapcsolva beszélte el.[16]

Tevékenységei közül kiemelkednek a magyar zsidó történetírás és emlékezet számára nagy fontossággal bíró vállalkozások, amelyek a hatvanas évek emlékezettörténetének értelmezésében alapvető szerepet játszanak. Benoschofsky szerkesztőtársként közreműködött a vészkorszak történetének első nagy dokumentációs gyűjteménye, a *Vádirat a nácizmus ellen* első két kötetének elkészítésében.[17] 1960-ban *Szolgaságból szabadságba* címmel rendezett kiállítást, amely a Zsidó Múzeum első tárlata volt a vészkorszakról. Ehelyütt fontos megemlíteni a vészkorszak emlékezetét feldolgozó cikkeit, főként Eichmann-nal, és más náci bűnösökkel kapcsolatos, *Új Élet*ben megjelent írásait, a magyarországi zsidóság felszabadulás utáni helyzetével foglalkozó angol nyelvű tanulmányát (1966),[18]

---

[15] Benoschofsky Ilona – Scheiber Sándor (szerk.): *A Budapesti Zsidó Múzeum*. Budapest: Corvina, 1987. (Megjelent angol és német nyelven is.)

[16] Benoschofsky Ilona – Brestyánszky Ilona: *Zsidó ünnepek. Ámos Imre tizennégy linómetszete*. Kaposvár: Miniatűr Könyvgyűjtők Klubja, 1986.

[17] Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. március 19. – 1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig*. Budapest: MIOK, 1958.; Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 15. – 1944. június 30. A budapesti zsidóság összeköltöztetése*. Budapest: MIOK, 1960. [Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 26. – 1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése*. Budapest: MIOK, 1967.]

[18] Benoschofsky Ilona: *The position of Hungarian Jewry after the liberation*. New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966. [A kiadványt Randolph L.

valamint a hagyatékában található, témánkat illető dokumentumokat.

Benoschofsky Ilona legfőbb tevékenységének azt látom, hogy élve intézményvezetői szerepével, a magyarországi zsidó történelem és kultúra fennmaradásában, a magyarországi vészkorszak történetének kutatásában, dokumentálásában és emlékezetének életben tartásában aktívan vett részt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Kádár-rendszer disszonáns viszonyai között – vagyis azokban az évtizedekben, amikor a témának viszonylag csekély figyelmet szenteltek, és/vagy az állami ideológiai keret jelölte ki a megszólalás lehetőségfeltételét – próbált a holokauszt történetével és emlékezetével összefüggő lokális közösségi gyakorlatok szélesebb társadalmi nyilvánosságban való megjelenéséhez hozzájárulni.

A zsidó közösségi emlékezet forrásai az ötvenes évek végén (a Claims Conference kulturális rekonstrukciós programja)[19]

A magyar zsidóság intézményes és közösségi életét fenntartó szervezet tevékenysége diaszpórapolitikai és önvédelmi okokból szorosan összefonódik az állam hatalmi rendszerével.[20] A háború után a szocialista rend ígérete – állampolgári és politikai jogegyenlőség, az antiszemitizmus visszaszorítása, az üldöztetések, a deportálás megrázkódtatásai után – a zsidóság számára az életfeltételek garanciáját jelentette, érthető módon az új rend ajánlata nem került összeütközésbe az életben maradt zsidóság érdekeivel.[21] Az 1950-es évek sztálinista diktatúrája (Rákosi-korszak) alatt azonban a zsidó közösség a zsidó nemzeti identitás és a cionizmus el nem ismerésével szembesült.

Braham adta ki a Hungarian-Jewish Studies magánhasználatra szánt kiadványaként.]

[19] Vö. Jablonczay, 2024, de a téma Benoschofsky Ilona dokumentumán alapuló részletgazdag kifejtése e tanulmány részét képezi.

[20] Csorba, 1990.; Kovács, 2003.

[21] Vö. Csorba, 1990.

1953-ban cionisták elleni pereket tartottak, zsidó vezetőket tartóztattak le.[22] Benoschofsky Ilona egy rövid ideig a cionisták szövetségének főtitkára volt.[23] A „cionista perek" idején más cionista vezetőkkel együtt ő is börtönbe került (1953 márciusa és augusztusa között).[24] Ahogy arra Novák Attila utal, lehetséges, hogy már ekkor beszervezték, mindenesetre ügynökmúltjának értelmezéséhez érdemes figyelembe venni, hogy mint cionistát, őt is megfigyelték.[25] Az ötvenes évek cionistaellenes állami megnyilvánulásai – az Izraellel szembeni ellenséges viszony, a cionisták nyílt üldözése – a kommunista párt szovjet irányvonalat szolgai módon követő magatartásának demonstrálását jelentették.[26] A zsidó közösség az engedelmesség és a kötelező hűség politikáját követte abban a reményben, hogy életkörülményei biztosítva lesznek, és az antiszemitizmust állami kontrollal visszaszorítják.[27] Az 1956-os forradalom után a zsidó érdekérvényesítés eróziója és a kommunista hatalomtól való függés formái továbbra is érvényesültek. A posztsztálini időszak magyarországi zsidópolitikájának fő elvei szerint zsidó ügyek nem kerülhettek politikai színtérre, de az antiszemitizmusnak sem adtak teret, és a zsidó identitást felekezethez kötötték. A paktum része

---

[22] Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 2009. 212–227.

[23] Az 1948. január 20-án megalakult cionista szövetség vezetésébe szinte kivétel nélkül baloldaliak kerültek be, de a baloldaliak mellett a semleges cionistákat sem lehetett háttérbe szorítani, ezért Benoschofskyt is váltotta 1948 kora nyarán Gálos Henrik. Novák Attila: Cionizmus érett korban. A magyarországi cionista mozgalom a második világháború után. *Múlt és Jövő,* 1998/2–3. 99., 106.

[24] Novák Attila kutatásai szerint letartóztatása a Joint korábbi működésével kapcsolatos koncepciós vizsgálattal állt kapcsolatban. Novák Attila: Párbeszéd? Zsidó-keresztény (katolikus) közeledési kísérletek az 1960-as évek Magyarországán – az állambiztonsági dokumentumok tükrében. *Regio,* 2022/4. 68–91.

[25] Tehát más közösségi vezetőkkel, köztük Steiner Marcell MIOK alelnökkel, Schweitzer József (1922–2015) akkori pécsi főrabbival, Dr. Geyer Artúr főrabbival, és Grünvald Fülöppel együtt őt sem tekintették megbízhatónak. Novák, 2022. 80–81.

[26] Győri Szabó, 2009., Kovács, 2003., legújabban: Szalai Anna (szerk.): *Megforgatott világ – Gyerekkor 1949 előtt és után*. Budapest: Gondolat, 2024.

[27] Kovács, 2003. 135–140.

volt, hogy a zsidó közösség nem azonosulhatott az izraeli identitással, és nem támogathatta a cionizmust.[28] Benoschofsky Imre 1958. június 15-i szegedi beszéde jól jelzi, hogy a zsidó közösségnek és vezetőinek a rendelkezésre álló keretek között volt csupán lehetősége arra, hogy saját érdekeit képviselje, a hatalom korlátozó intézkedéseivel, annak domináns ideológiájával (antifasiszta-kommunista) kellett egyeztetnie saját érdekkörét. Benoschofsky Imre közönsége felé egyértelművé teszi:

> *„Mint felekezet, mint gyülekezet természetszerűleg nem vagyunk politikai tényező és nem a mi vallási közösségünk feladata a Párt és az Állam funkcióinak ellátása. Zsidó testvéreink külön-külön a maguk helyén kell, hogy teljesítsék feladatukat. De mint e felekezeti közösség szószólója is határozottan és félreérthetetlenül kimondom harmadik tételemet: erkölcsi kötelességünk és létérdekünk, hogy hűséggel álljunk a magyar népi demokrácia mellett, hogy gyakorlati célkitűzéseit elméleti-világnézeti különbség nélkül valamenynyien magunkává tegyük, munkájában, építésében egész lélekkel részt vegyünk, a békéért folyó küzdelmet egész szívünkkel támogassuk és a fasizmus iszonyata ellen vele együtt tántoríthatatlanul szálljunk síkra! […] Beszéltem arról, hogy ma van módunkban honunkat lelni a hazában és hogy a törvény ereje fogja le az antiszemitizmus kezét. De mondjuk ki nyíltan: nemcsak egyenjogúságról és biztonságról van szó, meg a templom szabadságáról, szó van, a legnagyobb mértékben szó van életről vagy halálról. Aki látta 1956-ban a Nyírségből menekült „melámedet", a hosszúszakállú, jámbor tanítót tört karral, sebekkel a testén, az nem kételkedhetik többé – akármi is az elméleti elgondolása a politika nagy kérdéseiről – nem kételkedhetik abban: számunkra nincs harmadik út. Az a megsebzett vallástanító nem volt semmilyen politikai rendszer exponense: zsidó volt és a népi demokrácia ellenségei az elsők között őt ütötték először. Nincs harmadik út Magyarországon.*

[28] Kovács, 2003. 140–142.

Nincs harmadik út a magyar zsidóság számára sem: szocializmus – vagyis az élet lehetősége – fasizmus, vagyis a halál.[29]

”

A magyarországi zsidóság számára meghatározó volt a külföldi zsidó szervezetekkel (főként a Zsidó Világkongresszus és az American Jewish Joint Distribution Committee) való kapcsolat, illetve az anyagi és szellemi támogatás biztosítása. Munkájuk a háború után a jogi igazságszolgáltatásra, az elrabolt vagyonok visszaszerzésére irányult, valamint a felekezeti közösségi élet újjáépítését is e szervezetek támogatása tette lehetővé.[30] 1945 és 1949 között a Zsidó Világkongresszus a zsidó közösség újjáépítéshez politikai szerepvállalást biztosított, a népbírósági perek, a jogi igazságszolgáltatás terén segítséget nyújtott.[31] A szervezet háború utáni működésének történetét a kutatások már részletezték, de az 1957–58 és 1960 között történt egyeztetések, tárgyalások, szerződések kevésbé váltak ismertté.

A történet ismert részéhez tartozik, hogy a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Geyer Albert és Roth Siegfried vezetésével 1946 márciusában alakult meg. Benoschofsky Ilona a szervezettel szoros érintettségben volt, és így annak tevékenységi köréhez is aktívan kapcsolódott. 1948-ban, amikor a World Jewish Congress, vagyis a Zsidó Világkongresszus magyarországi irodáját megnyitotta, Benoschofsky Ilona a tagozat vezetője lett. A háború után a ZSVK-nak Magyarországon két feladatköre volt – írja

---

[29] Benoschofsky Imre: Beszéde a szegedi Öregtemplomban tartott nagygyűlésen. *Új Élet Évkönyv*, 1959. 107.

[30] Az 1945 és 1948 között a zsidók jogainak helyreállításához, szabályozásához, a zsidó vagyonnal kapcsolatos kérdésekről, államosított javak visszakövetelési nehézségeiről, a kárpótlás korlátairól lásd bővebben: Klacsmann Borbála: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról, IX*. Budapest: Múlt és Jövő, 2018. 297–340.

[31] Frojimovics Kinga: A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után (1945–1953). In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi, 2005. 294.

Frojimovics Kinga – az egyik a politikai jogorvoslathoz, jogi érdekvédelemhez kapcsolódott, a másik pedig a kulturális, szociális tevékenységben jelölhető meg. Az első feladatkör már tartalmazta a történeti dokumentációk felkutatását és összegyűjtését (ahogy a világon másutt is),[32] felmérte a könyvtárakat, az üldöztetéssel kapcsolatos irodalmat, bibliográfiát állított össze. 1949-től a kommunista diktatúra centralizációjának következtében a zsidó felekezeti élet autonómiája egyre kevéssé érvényesült. 1953-ban a kommunista diktatúra elnyomó intézkedései – a cionista perek, zsidó vezetők letartóztatásait követően, főként Benoschofsky Ilona bebörtönzése – miatt a szervezet bezárta magyar kirendeltségét.[33]

Az eddigi történeti kutatások szerint 1953 és 1991 közötti időszakban a szervezet hivatalosan nem volt jelen Magyarországon, de más szervezetek égisze alatt valamelyest tudott hatást kifejteni.[34] Lénárt András szerint az államot és az állambiztonsági szerveket a MIOK kapcsolatrendszere különösen érdekelte, az állambiztonsági szervek alaposan figyelték a Claims Conference érdekérvényesítési körét.[35] Kovács András pedig hangsúlyozza, hogy ezekkel a szervezetekkel való együttműködések a pártállami szervek már azért is kitüntetetten szigorú ellenőrzése alatt álltak, mert „ezeket a szervezeteket ellenséges hatalmak képviselőiként, hírszerzési fedőszervekként tartották".[36] A magyar zsidó szervezetek pártállamtól függő helyzetét demonstrálták, és a szovjet politikához igazodva engedélyezték vagy tiltották a nemzetközi kapcsolatok fenntartását.[37]

A Benoschofsky Ilona hagyatékában található irat alapján

---

[32] Frojimovics Kinga utal rá, hogy átvették a DEGOB jegyzőkönyvet, a népbírósági tárgyalások anyagait, eredeti dokumentumokat, az 1919-es évtől kezdődő zsidó tárgyú sajtógyűjteményt. Frojimovics, 2005. 297.

[33] Frojimovics, 2005, 308.

[34] Frojimovics, 2005.

[35] Lénárt András: *Az egyesített zsidó hitközség és a hatalom 1956 után*. MS, Budapest, 2015. http://www.rev.hu/hu/node/135 (letöltés ideje: 2024. május 1.)

[36] Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest: Corvina, 2019. 36. és 49–50.

[37] Kovács, 2019.

azonban az is elmondható, hogy 1957 és 1960 között újból feléledt a hivatalos kapcsolattartás a Zsidó Világkongresszussal, azon keresztül a Németországgal szembeni zsidó anyagi követelésekkel foglalkozó konferencia (CJMCAG), röviden Claims Conference szervezettel.[38] Ez a kapcsolat a következő évek során kulcsszerepet játszott a holokauszt dokumentálásában és emlékezetében, továbbá hozzájárult a zsidó közösség kulturális életének újjáélesztéséhez. Ezt támasztja alá Lucy Dawidowicz 1960-as, a Claims Conference munkáját elemző tanulmánya is.[39] Dawidowicz leírja, hogy a Claims Conference ernyőszervezetként működött, 22 nagy zsidó szervezetet tömörített (közöttük volt a Zsidó Világkongresszus is), mely a náci népirtás okozta kollektív kártérítés és jóvátétel anyagi biztosítására vonatkozott. A szervezet 1952-ben kezdte meg a náci sérelmek orvoslására irányuló tárgyalásait az NSZK-val,[40] de a 107 millió dollár (és Izrael számára 715 millió dollár) kártérítésre vonatkozó megállapodás ratifikálása csak 1954-ben valósult meg.

Az európai zsidó közösségek a CJMCAG segélyezésre és rehabilitációra szánt juttatásainak több mint 90 százalékára, a kulturális és oktatási újjáépítésre szánt juttatások több mint felére voltak jogosultak. A legnagyobb támogatást a francia, a következő legnagyobb összegeket a német, olasz, belga és osztrák zsidó közösségek kapták. A kulturális rekonstrukcióra szánt legnagyobb összeget az USA kapta (30 %), mert ide települtek át a legnagyobb európai zsidó intézmények. A jelentős segélyezési és rehabilitációs program kiterjedt a szociális jóléti (pénzbeli segélyek, természetbeni segélyek, orvosi segély, idősek gondozása, gyermekgondozás), egyéni rehabilitációs (kölcsönalapok, szakképzés, migrációs segély, áttelepítés és bevándorlás), valamint közösségi rehabilitációs (közösségi és ifjúsági központok, zsinagógák és kapcsolódó

---

[38] Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka. Nemzetközi kapcsolatok 4. MZSML XIX-278-14. Ezt a kérdéskört röviden érintem: Jablonczay, 2024.

[39] Dawidowicz, Lucy S.: The Conference on Jewish Material Claims Against Germany: 1953–58. *The American Jewish Year Book,* 61 (1960) 110–127.

[40] Dawidowicz, 1960.

vallási intézmények) tevékenységekre. A szervezet kezdettől fogva úgy határozott, hogy a rendelkezésre álló forrásoknak egy kis részét (15 %) a náci üldöztetés zsidó áldozatainak oktatási és kulturális igényeit szolgáló programokra és intézményekre, valamint a nácik által elpusztított kulturális kincsek helyreállítására fordítja. Elkülönítettek forrásokat a kulturális rekonstrukción belül és azon felül is kommemorációs és dokumentációs célokra, amely összegnek a legnagyobb hányadát az 1953-ban alapított Yad Vashem kapta.[41]

A Zsidó Világkongresszussal a kapcsolat újrafelvétele, Benoschofsky Ilona dokumentuma szerint, 1957 tavaszán – még Sós Endre megválasztása előtt – merült fel. Az év nyarán a MIOK hivatalosan csatlakozott a szervezethez. A magyar zsidóság két helyet kapott az európai bizottságban, melyeket Sós Endre és Benoschofsky Imre töltöttek be.

A magyarországi tagozat elnökének Weinstein Pált választották meg. A ZSVK vállalta a magyar zsidó érdekek képviseletét a nyugatnémet jóvátétel elosztásával foglalkozó Claims Conference fóruma előtt, és elérte a tudományos és nevelési célra fordítható támogatások megszerzését. Benoschofsky Ilona hangsúlyozza, hogy jelentős volt a ZSVK azon törekvése, hogy a világ zsidóságának egészét fogja össze, vagyis a szocialista országok zsidóságát is szerették volna képviselni. A szervezetben, írja Benoschofsky,

> ”*vannak haladó felfogásúak, a szocializmus felé hajlók is, vannak vallásos közületek és egyének, vannak cionisták, nem cionisták, de pro-Izrael beállítottságúak, sőt jobboldali amerikaiak, esetleg reakciósak is.*[42]”

[41] Dawidowicz, 1960.

[42] Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka. Nemzetközi kapcsolatok 4. MZSML XIX-278-14.

Dr. Benoschofsky Imre, országos főrabbi (jobbra) a *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás megnyitóján (1960)

1957. július 15-i keltezésű Siegfried Roth (ekkor a ZSVK londoni tagozatának vezetője) Benoschofsky Ilonának küldött félig hivatalos, félig magánlevele, amelyben Lévai Jenő szerepe is előkerül a kárpótlás diplomáciai lebonyolításának kérdésében. A téma nagyságrendjével függött össze – a magyarországi zsidóság kártérítése és jóvátétele –, hogy körültekintő ügymenet kialakítására volt szükség, mert Roth úgy látta, hogy még Lévai Jenő, a téma legnagyobb szakértője is veszélyeztethetné a kézzelfogható eredmények elérését. Roth leírja, hogy Lévai felkereste a magyar zsidóság náci időszak alatti üldözéséről szóló új könyvének tervével, és ehhez kért a ZSVK-tól hivata-

los megbízást. Roth felismerte a lehetőséget, hogy szerinte Lévai további bizonyítékokat szerezhetne az irattárakban arra nézvést, hogy

> *a megszállás előtti üldözés is, különösen pedig a munkatábor német nyomásra történt. Ennek a német kártérítési üggyel kapcsolatban óriási jelentősége van, mert a németek arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a MUSZ a magyarok független akciója volt. Lévai nyilván a legjobb szakértője ennek a problémakörnek, hiszen sok évi kutatómunkát végzett. Ő most valamiféle hivatalos megbízást kért erre, de ezt nem akarom megadni, amíg nem tudom, hogy Lévai hogyan van beschreibolva, különösen a Síp utcába, és nem zavarná-e ez kapcsolatainkat.*[43]

A történelmi kutatómunka elvégzését illető, Lévai Jenővel kapcsolatos megbízás egy igencsak érzékeny és nagyobb horderejű politikai kontextusba került.[44]

1957 és 1960 között a magyar delegátus tagjai – Sós Endre, Vida Miklós, Benoschofsky Imre – rendszeresen vettek részt a kongresszus svájci, párizsi, egyéb ülésein, és a nemzetközi zsidó szervezetek képviselői is rendszeresen látogattak Magyarországra. A Zsidó Világkongresszus feladata a náci háborús bűnösök leleplezése (külön intézménye, az Institute of Jewish Affairs), a háborús bűnösök peréhez kapcsolódó dokumentáció összegyűjtése, a dokumentumoknak a bíróságok rendelkezésére bocsátása, magánvádlott állítása, tanúk keresése volt. Legszélesebb hatáskörű eredménye – írja Benoschofsky Ilona – a nyugatnémet jóvátétel megszerzése, valamint a kulturális tevékenység kifejtése volt. A ZSVK közvetítette a magyar zsidó-

---

[43] Siegfried Roth levele Benoschofsky Ilonának. Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka. MZSML XIX-278/8, 1-6.

[44] A levelet mint forrásdokumentumot Zombory Máté is be tudta építeni kutatásába. Lásd Zombory Máté: A halottnak hitt visszatér. Mivel foglalkozott Lévai Jenő 1957 és 1960 között? *Betekintő,* 2023/3. 33–62.

ság érdekeit a Claims Conference felé. Az együttműködés sikerében bízva magyar irodát is alapítottak, amelynek vezetője Benoschofsky Ilona lett. Benoschofsky így vall erről:

> *Örülök a WJC-vel való kapcsolat helyreállításának, ellenem a börtönben nem emeltek vádat, nem kerültem bíróság elé, a kiszabadulásom után nem kérhettem rehabilitációt. Most valami rehabilitálás félét érzek. Örülök az új állásnak. Évek óta nem csináltam semmi értelmeset, éhes vagyok a munkára. Örülök, hogy annyi év után megint sok dolgom lesz, fontos dolgok, írhatok, telefonálhatok, intézkedhetek, tevékenykedhetek.*[45]

Elindultak a „jóvátételi dolgokról való tárgyalások", és hozzákezdtek a kiadandó könyvek megtervezéséhez. Az adatok szerint a magyar zsidó közösség kulturális rekonstrukcióra 36 ezer dollárt kapott, így a Zsidó Világkongresszus és a Claims Conference által, a kulturális helyreállításra elkülönített pénzeszközöknek köszönhetően az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején jelentős kulturális erőfeszítések történtek a zsidók tragédiájának dokumentálására és a zsidó közösségen belüli megemlékezések kezdeményezésére.[46] Vagyis a Claims Conference támogatása nélkül nem indulhatott volna meg az a kulturális munka, amely az 1950-es évek végétől kezdve a holokauszt történeti és emlékezeti diszkurzusában – felekezeti és kulturális szinten – változást eredményezett. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) kiadványain kívül azonban a hatvanas évektől holokausztemlékezeti könyvek már állami kiadókon keresztül is megjelentek.[47]

A magyar zsidó közösség kulturális rekonstrukcióra ugyan kapott

---

[45] Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka. Nemzetközi kapcsolatok, 4. World Jewish Congress, 5. MZSML XIX-278-14.

[46] Dawidowicz, 1960, 118–120.

[47] Erről részletesebben: Jablonczay, 2024.

forrást, de a Claims Conference nagyobb támogatásából, a rehabilitációs program pénzadományából nem részesült.[48] Benoschofsky Ilona dokumentumában arra is utal, hogy a holokauszt túlélőinek nyújtott anyagi támogatás ötezer nyugatnémet márka lett volna egyénenként (62 ezer kárbejelentés érkezett, együtt hatalmas összeg lett volna),[49] és azt is részletesen közli, miért nem jutott a közösség végül a kárpótláshoz.[50] A tekintélyes jóvátételi összeg azért maradt el, mert a szovjet irányvonalat követő kommunista kormány a szervezetet azzal vádolta meg, hogy hidegháborús célokat szolgál, szovjetellenes politikát folytat, így a magyar félnek a Claims Conference-szel a kapcsolatot meg kellett szakítania.[51] Az *Új Élet* pontosan tudósított, rögzítette a Claims Conference által támogatott események, kiadványok

---

[48] Dawidowicz, 1960, 114.

[49] Stark Tamás összefoglalása szerint: az 1957. július 19-i német szövetségi kártérítési törvény alapján még ugyanabban az évben, valamint 1965 szeptemberétől 1966 májusáig Magyarországon be lehetett nyújtani kárigényt. A nyugatnémet kormány és a magyar kormány képviselője között 1971. január 22-én született kártérítési megállapodás után került sor az eredeti és a pótlólagosan beadott igények felülvizsgálatára, összegzésére. A beadványokat nyilvántartó szervezethez, a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságához összesen 46 271 kérelem érkezett. Lásd: Stark Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In: Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Budapest: Múlt és Jövő, 2002. 125.

[50] Benoschofsky Ilona hagyatéka, Nemzetközi kapcsolatok, 4. World Jewish Congress, 5. MZSML XIX-278-14.

[51] A korabeli viszonyokra jellemző, ahogyan Benoschofsky Ilona utal Sós Endre hatalmára. Kommentárszerű megfogalmazásban megemlíti, hogy Sós Endre a minisztertanács titkárságával van közvetlen összeköttetésben, minden információ az állami szervekhez kerül. 1959-ből a növekvő konfliktust regisztrálja, 1960-ban ki kell lépniük a szervezetből, melyet Benoschofsky Imrének kell előterjeszteni: „Ez is jellemző különben, Imrével olvastatja fel a kongresszusból való kilépést, Scheiberrel az Izraelbe történő nyugatnémet fegyverszállítás elleni nyilatkozatot. Miért van, hogy nem tudunk nemet mondani? Nem tudom. Csak azt tudom, hogy valamennyien nagyon félünk Sóstól." Arra is van dokumentum, hogy Sós állásvesztéssel fenyegeti meg Benoschofskyt. Benoschofsky Ilona hagyatéka, Nemzetközi kapcsolatok, 4. World Jewish Congress, 5. MZSML XIX-278-14.

megjelenéséről, melyet 1963-ig tudunk nyomon követni. 1964 végén a Claims Conference helyébe a Memorial Foundation for Jewish Culture lépett (erre is bőséges hivatkozást találunk), 1966-ban pedig az új szervezeti munka hivatalos átvételéről tájékoztattak.

Dokumentáció és kommemoráció

A Claims Conference-szel történt államilag engedélyezett együttműködés keretében a MIOK-ot bevonva olyan munkatervet dolgoztak ki, amelynek során minden évre megállapodtak a genocídium történetéhez és emlékezetéhez kapcsolódó munkák kiadásáról.[52] Ezeket a tudományos terveket Benoschofsky Imre terjesztette elő.
A MIOK, Sós Endre, Benoschofsky nevével fémjelzett szövegkiadások – a holokauszt történeti feltárásához, emlékezetének életben tartásához kapcsolódó művek – ebben a nemzetközi együttműködési keretben jött létre.[53] Ennek a kezdeményezésnek a része volt a Karsai Elek és Benoschofsky Ilona által szerkesztett történeti dokumentáció (*Vádirat a nácizmus ellen,* 1958; 1960; 1967), a munkaszolgálat történetét feldolgozó dokumentumgyűjtemény (1962), a *Fegyvertelen álltak az aknamezőkön*; fordítások, egyéb magyar kiadványok, így Sós Endre *Tanúvallomás* című könyve, Geyer Artúr *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája 1945–1958* vagy a *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás is.

A Claims Conference támogatásáról szóló információt a megvalósult munkák mindig feltüntették, kiemelték. Scheiber Sándor Geyer Artúr bibliográfiájához fűzött előszavában a szóban forgó kérdést a következőkkel világítja meg:

> *Több, mint egy évtizede vetettem fel azt a tervet, hogy a magyarországi zsidóság fasizmus okozta tragédiájának adatait kutassuk fel*

[52] Erről lásd bővebben: Jablonczay, 2024.

[53] Az 1958-tól meginduló olasz szövegkiadásokat is a Claims Conference támogatta. Az Olaszországba kivándorolt Bruck Edith is azt nyilatkozta, hogy a szervezethez kellett fordulnia, amikor a könyvét ki szerette volna adni.

és történetét hitelesen írjuk meg (Tudományos tervek és könyvek. Bp., 1947. 6.) Egy évtizednek kellett eltelnie, míg a Conference on Jewish Material Claims anyagi segítségével ez most megvalósulhat.[54] ”

Sós Endre 1962-es *Tanúvallomás* címet viselő, publicisztikai írásait tartalmazó könyvének előszavában már nem csupán feltünteti a támogatót, hanem mintegy nyomatékosítja a nemzetközi zsidó szervezetekkel való hatékony kooperáció lehetőségét és fontosságát.[55]

Sós Endre a MIOK és a BIH elnöke (jobbra) a *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás megnyitóján (1960)

[54] Scheiber Sándor: Előszó. In: Geyer Arthur: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája 1945–1958*. Budapest: MIOK, 1958. 3.
[55] Sós Endre: *Tanúvallomás. Cikkek, emlékezések*. Budapest: MIOK, 1962.

Az *Új Élet* ezekre a kiadványokra úgy hivatkozik, mint amelyek a külföldi zsidóság körében is nagy feltűnést keltenek, a magyar zsidóság is jobban megismeri saját történetét, valamint hozzá tudnak járulni az antiszemitizmus elleni küzdelemhez.[56]

Szolgaságból szabadságba. Egy elfelejtett holokausztemlékezeti kiállítás nyomai (1960)

Benoschofsky Ilona kurátora volt annak a kiállításnak, melynek megnyitóját 1960 májusában a MIOK vezetősége a Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény, azaz a Dohány utcai Zsidó Múzeum átalakított helyiségeinek felavatásával kötött össze.[57]

Fotó a kiállítás megnyitójáról (1960)

[56] N. n.: A munkaszolgálat története, a haláltáborúk rémségei és ellenállási mozgalmai. A Claims Conference támogatásával megjelenő könyvsorozat készülő kötetei. *Új Élet,* 1962. március 1. 2.

[57] Interjú Reich Ferenccel: Mi van a Dohány utcai templommal? *Új Élet*, 1990. június 1. 4.

A *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás, mely alcímében az antifasiszta jelzőt viselte, alighanem először vállalkozott a vészkorszak történetének tematikus bemutatására, vagyis arra, hogy egy történeti kutatás dokumentumait kifejezetten a zsidó emlékezet szolgálatába állítsa.[58] Benoschofsky a Zsidó Múzeum történetével foglalkozó írásában elmondja, hogy a múzeum már 1949-től egy „antifasiszta kiállítás megrendezését" tervezte, de a megvalósításhoz akkor még nem gyűlt össze megfelelő mennyiségű anyag, azonban a gyűjtőmunkát folytatták tovább.[59] A Zsidó Múzeum termeit az ötvenes években rossz állapota, beázások miatt be kellett zárni, újranyitásának anyagi feltételeit és az 1960-as kiállítás létrehozását a Claims Conference által nyújtott források biztosították. Benoschofsky az 1980-as években sem rejtette el a nyilvánosság elől a kiállítás megvalósulásának körülményeit:

> „*…végül is a Conference on Jewish Material Claims Against Germany Kulturális és Nevelésügyi Osztálya vállalta az antifasiszta kiállítás megrendezésének költségét. Ez tette lehetővé, hogy a templom egy használaton kívüli és a múzeummal szomszédos*

[58] Véri Dániel tanulmányából kiderül, hogy 1945 és 1949 között több holokausztal kapcsolatos kiállítást rendeztek. Vö.: Daniel Véri: Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary. *The Journal of Holocaust Research,* 37/4. (2023) 393–417. Az 1960-as kiállítás szisztematikusan, intenció mentén felépített, tárgyakat, dokumentumokat is tartalmazó történeti kiállításként a történeti feldolgozás, reprezentáció, emlékezeti aktusok ötvenes évek végétől megjelenő új narratív-emlékezeti keretébe ágyazódott. Annak megállapítása, hogy milyen eltéréseket mutathatott a korábbi tárlatokhoz képest, további kutatást igényel.

[59] Benoschofsky Ilona: Fejezetek a Magyar Zsidó Múzeum történetéből. *Évkönyv,* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1982. 72.; Uő: A múzeum története. In: Benoschofsky Ilona – Scheiber Sándor (szerk.): A *Budapesti Zsidó Múzeum.* Budapest: Corvina, 1987. 21.

termét a múzeumhoz csatolják, hogy az új teremben megrendezhessük a magyar zsidóság legszomorúbb korszakának, a fasizmus alatti tragédiánknak történetét bemutató kiállítást.[60]

”

A *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás megnyitójának szövegét is tartalmazó 1960-as útmutató történeti dokumentumként forrásanyag, amely a nemzeti könyvtárban és a szerző archívumában is fennmaradt.[61]

A kiállítás útmutatójának címlapja (1960)

A pesti gettóra, népirtásra emlékező kiállítás egy olyan múzeumi térbe került, amely a zsidó közösség életének szimbolikus helyszíné-

[60] Benoschofsky Ilona hagyatéka, Nemzetközi kapcsolatok, 4. World Jewish Congress, 5. MZSML XIX-278-14.

[61] Az 1960-as kiállításról maradt néhány feljegyzés, fotográfia, útmutató. Benoschofsky Ilona hagyatéka, MZSML XIX-278/7/1-10.

vel (zsinagóga) és a tömeghalált halt áldozatok sírkertjével[62] együtt nem metaforikus, hanem nagyon is valós emlékezettérben foglalt helyet. Az, hogy a tárlat az emlékezés, emlékeztetés szükségességét, a felejtés tilalmának érvényre juttatását 1960-ban közösségi feladatként jelölte meg, és hogy a múzeumi tér fő falára a *Lau tiskoch! (Ne felejts!)* mondatot (héber és magyar nyelven) helyezték (a belső falra pedig az állami ideológiát képviselő antifasiszta *Soha többé!* feliratot), jelzi, hogy a kommemoráció szolgálatába állított téma, üzenet és helyszín együtt erős szimbolikát hordozott.

A kiállítás forgatókönyve a történeti dokumentáció szükségességének, a múlt jelenben való tovább élésének bemutatásához, a kollektív emlékezés érvényesítéséhez olyan témafelvetéssel állt elő, amely 1960-ban teljességgel újszerűen hathatott. Tartalmát tekintve a kiállítás a magyar zsidóság üldöztetését, a jogfosztás, gettók, deportálások, valamint a háború utáni időszak történetét mutatta be, tematikusan három nagyobb egységen keresztül. Az első a magyar zsidóság helyzetét a német megszállás előtt (a numerus clausus-törvénytől haladt a munkaszolgálatos tablóig), a második a német megszállás alatti iszonyat történetét (a pesti gettóig), az utolsó a felszabadulás utáni életet (népbírósági pereket, a „bűn nem marad megtorlatlanul" témáját, és a mártíremlékműveket helyezte előtérbe) jelenítette meg.[63] A bemutatott tárgyak – Häftling-ruhák, sárga csillagok, lágerekből származó dokumentumok, képzőművészeti és irodalmi alkotások –, fényképek mellett rajzolt térképek, részletes szöveges feliratok segítették a kiállítás üzenetétnek átadását. Barabás Tibor *Erőltetett menet* című szobra ugyancsak a kiállítótérben foglalt helyet.[64]

---

[62] A múzeum, sírkert, zsinagóga emlékezeti terének értelmezéséhez lásd Toronyi Zsuzsanna: *Egy budapesti kert történetei*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2013.

[63] Benoschofsky, 1960. 10.

[64] Benoschofsky, 1960. 12–13.

Térképek, tárlók, Barabás Tibor *Erőltetett menet* című szobra a kiállításon

A kiállítás, habár kidolgozásában, vizuális megjelenítésében szerényebb lehetett, közösségi megemlékezésre alkalmas térként a hatvanas évek légkörében hatást gyakorolhatott; a vendégkönyv bizonyítja, hogy külföldről is rengeteg látogatót vonzott.[65]

Érdekes azzal szembesülni, hogy hogyan válhatott a kollektív felejtés áldozatává a Kádár-kor egyik alapvető (talán a maga nemében egyetlen) holokausztemlékezeti kiállítása, melyről Benoschofsky Ilona visszatekintő, összegző írásában úgy nyilatkozott, hogy állandó tárlatként még a nyolcvanas években is a múzeum részét képezte:

> *Az antifasiszta kiállítás kronologikus sorrendben mutatja be eredeti dokumentumok, fényképek, fotókópiák tükrében a magyar zsidóság pusztulását. Mint mindig, most sem állt rendelkezésünkre elegendő pénz, nem készíttethettünk nagyméretű fotókat,*

[65] MZSML XXXIV. Vendégkönyvek.

nyomtatott szövegről, plakátról, röplapról messziről is olvasható nagyméretű szövegmásolatot. A kiállítás mondanivalója így is egyértelmű és döbbenetes. Sok tízezer, messziről jött látogató, akiknek országát elkerülte a hitleri megszállás, itt tudja meg igazán, hogyan pusztult el csaknem 600 ezer magyar zsidó. Sok tízezer zsidó és nem zsidó külföldi fiatal itt tanulja, mi volt a fasizmus. Ez a kiállítás múzeumunknak ma is leglátogatottabb terme. A múzeumban évekig nagyobb események nélkül telnek a napok és az évek. Az intézményben mindössze hárman dolgoznak, Grünwald Fülöp, a tudós igazgató és két munkatársa. 1963-ban e tanulmány szerzője vette át a múzeum irányítását.[66]

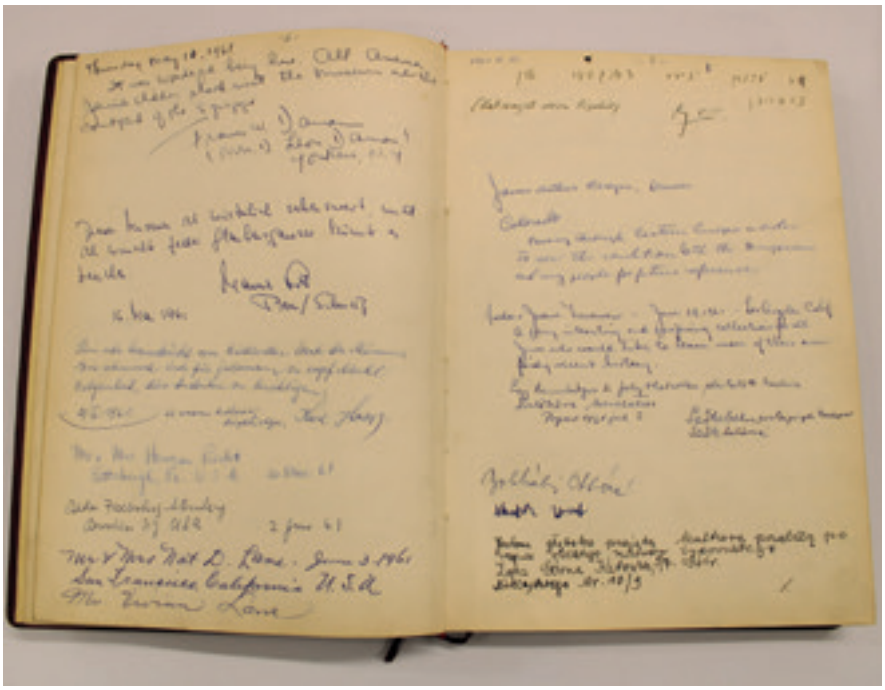

Részlet a *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás vendégkönyvéből

[66] Benoschofsky, 1982. 74.

A múzeum két állandó kiállítását úgy építették fel, hogy az első teremben a magyar zsidóság történetét mutatták be a kezdetektől a második világháborúig:

> *Legrégibb tárgyunk egy, a III. századból származó sírkő, lelőhelye: Esztergom. A terem utolsó darabja egy deszkadarab, része annak a magas kerítésnek, amellyel a pesti gettót 1944-ben elzárták a külvilágtól. Az utolsó teremben a már vázolt antifasiszta kiállítás látható a magyar zsidóság tragédiájáról.*[67]

A *Szolgaságból szabadságba* kiállítás vélhetően szoros kapcsolatban állhatott az ekkoriban megrendezett egyéb antifasiszta kiállításokkal, az Auschwitzban felállított magyar pavilon kiállításának történeti részével,[68] valamint a kiállításhoz kapcsolódóan a korabeli felekezeti sajtóban külföldi kölcsönzésekről szóló információk ugyancsak felbukkannak.[69]

Kísérletek a közösségi, kulturális múltfeldolgozásra – a hatvanas években

A magyarországi zsidóság náci időszak alatti szenvedése, a több mint félmillió áldozatra való emlékezés, az atrocitások emlékezetbe idézése, az elkövetők megbüntetésének kérdése az ötvenes évek végétől, de főként a hatvanas években a felekezeti nyilvánosságban és a magyar kulturális nyilvánosságban is napirendre került. Benoschofsky Ilona publikált és archívumban maradt dokumentumai

---

[67] Benoschofsky, 1982. 75.

[68] Ehhez lásd: Szécsényi András: „Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle". A Kádár-kori auschwitzi kiállítások kontextusai. *Történeti Muzeológiai Szemle,* 2018. 153–170.; Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva: Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban, 1965-ben. *Korall,* 85 (2021) 138–168.

[69] N. n.: Megérkezett Párizsba a fasiszta idők zsidó gettóiról szóló kiállítás magyar anyaga. *Új Élet*, 1961. október 1. 3.

a zsidó közösség intézményének a kultúra területén belüli mozgásterével, a felekezeti és hivatalos emlékezet társadalmi gyakorlatának kereszteződő viszonyával, a politikai kontrollal kapcsolatos forrásértékű bizonyítékaiként értelmezhetők. E kérdéseket alapvetően világítják meg Benoschofsky Ilona Fábry Zoltán *Utószezon* című filmjének forgatókönyvéhez írt lektori véleménye, a zsidóság története megfilmesítésének szándékáról szóló dokumentumok (a *Megbélyegzettek* című film terve), memoárok, így Darvas Irén *Megjöttem a pokolból* című visszaemlékezésének gépelt kézirata, valamint Benoschofsky Eichmann személyéhez, peréhez kapcsolódó írásai, melyek tovább erősítik az 1961-es jeruzsálemi per kulturális hatástörténetét érintő feltételezést. Vita tárgyát képezi ugyanis, hogy Magyarországon a kulturális életben mekkora hatást gyakorolt, volt-e kulturális visszhangja Eichmann elfogásának, az 1961-ben lezajlott Eichmann-pernek; úgy is kérdezhetjük, a hatvanas években lezajlott perek sorozata (német bíróságok perei, a koncentrációs táborokban közreműködő SS-tisztek elleni perek, a Hunche–Krumey-per) milyen szerepet játszott a hatvanas évek kollektív és kulturális emlékezetében?[70]

Eichmann személye, elfogása, pere, büntetése kiemelkedő fontosságú volt a túlélő magyar zsidóság körében. David Cesarani Eichmannal foglalkozó könyvében kiemeli, „a »végső megoldásban« érintett országok magukon hordozzák Eichmann működésének jelét, bizonyos időpontokban és helyeken sokkal nyilvánvalóbban, mint másokon”,[71] és amikor tudatos erőfeszítés történik az igazságszolgáltatásra, felidézik az áldozatok emlékét, ezeken a helyeken Eichmann öröksége előtérbe kerül. Nyugaton és Izraelben a tárgyalás azonnal megindította a beszámolók, dokumentumgyűjtemények és komoly történelmi tanulmányok megjelenését. A visszaemlékezések nagyobb számú publikálásával lehetővé vált, hogy a két évtizeddel korábbi üldöztetés, a holokauszt eseménye nagyobb figyelmet

[70] Erről lásd bővebben: Jablonczay, 2024.

[71] Cesarani, David: *Eichmann. Élete és bűnei.* Budapest: Gold Book, 2004. 328–329.

kapjon, és a háború után született új generáció számára a múlttal való szembenézés sürgetése mellett a történelemről való (nem hivatalos) tudást lehetett közvetíteni, és együttérzésre nevelni.

A per a politikai kontroll ellenére Magyarországon is jelentősen növelhette a téma iránti érdeklődést,[72] és nagyobb hatást kellett gyakoroljon a magyar „intellektuális és kulturális tájképre", mint ahogy azt korábban feltételeztük.[73] Az Eichmann-per globális hatásából kiindulva arra következtethetünk, hogy az emlékezés és emlékeztetés gyakorlatainak társadalmi legitimációjában, a cselekvések fölötti ellenőrzés gyakorlásában a magyar zsidó közösség részéről is motiváló tényezőket jelentett az elkövetők elleni bűnvádi perek és a korábbi áldozatok személyes történeteinek nyilvános bemutatásai. Benoschofsky Ilona ekkoriban keletkezett írásainak központi témája a magyar zsidóság elpusztítását megszervező és lebonyolító náci főbűnösök, Eichmann, Wisliceny, Krumey („a Német Titkosrendőrség speciális IV. Kommandója") elfogása, pere, büntetése.[74] Hagyatékának nagy részét teszik ki azok a gépelt és kézzel írt kéziratok,

---

[72] Lásd főként: Kata Bohus: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 737–772.; Uő: 1961. Az Eichmann-per. Magyarország és a holokauszt globális emlékezetének kezdete. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest: Corvina, 2022. 297–301. Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest: Corvina, 2019.; valamint az Eichmann-perrel és hatásával foglalkozó újabb tanulmányokat: *Múltunk* 2022/1.

[73] Vö. Jablonczay, 2024.

[74] Benoschofsky Eichmannról és környezetéről közölt hatvanas évekbeli írásait (és kéziratait) könyvben lehetett volna összegyűjteni. Lásd többek között: New Yorkban újabb könyv jelent meg Eichmannról. *Új Élet*, 1960. december 15. 3.; Eichmann, az ártatlan. *Új Élet*, 1961. július 1. 3.; A volt bűntársak vallomása. *Új Élet*, 1961. július 15. 3.; Hajtóvadászat Eichmann után. *Új Élet*, 1961. január 1. 5.; Lord Russell könyve az Eichmann-perről. *Új Élet*, 1962. július 15. 3.; Vádirat Krumey ellen. *Új Élet*, 1963. május 15. 1.; „Gyilkoltatok és örökölni is akartok". Lord Russel könyvének befejező ismertetése. *Új Élet,* 1962. augusztus 15. 3.; Vádirat Hunsche ellen. *Új Élet,* 1964. július 1. 3.; Emberrablás 1944-ben Kistarcsán. *Új Élet*, 1964. augusztus 1., 1.; A magyar zsidóság elpusztítása. *Új Élet,* 1965. március 1., 4.; Parancsra tettem. *Új Élet,* 1965. március 1. 1. stb.

melyek Eichmann-nal kapcsolatos cikkeinek, tanulmányainak vázlatai, vagy előzményei voltak.[75] Érdemes kiemelni, Benoschofsky Eichmann elfogása előtt (1960. május 11. előtt) már foglalkozott a témával,[76] és Eichmann és Sonderkommandója magyarországi tevékenységének dokumentálásán, ismertetésén túl legfőbb kérdése a népirtás szörnyű bűneiért a tettesek felelősségre vonása volt, még pontosabban: hogyan tudták a bűnösök elkerülni az igazságszolgáltatást, hogyan volt lehetséges a hosszú évtizedekig tartó társadalmi hallgatás.

Külön figyelmet érdemel az a vállalkozás, amely a magyar zsidóság történetével foglalkozó *Megbélyegzettek* című film 1961 körül formálódó tervét érintette.[77] A dokumentációból a film alapos előkészületének terve (egy 375 oldalas kézirat) rajzolódik ki, melyhez a film forgatókönyve, egy 57 oldalas tanulmány, vázlatok, az Állami Egyházügyi Hivatallal folytatott hivatalos levelezés, valamint Berend Iván a tanulmányról készített lektori véleménye tartozott. A film forgatókönyvi vázlatát Benoschofsky Ilona írta. Az elképzelés szerint a magyar zsidóságról készítendő filmet külföldi bemutatóra szánták, mégpedig két történeti korszakra kívántak koncentrálni: a közelmúlt történetére, vagyis arra, „ami a magyar zsidósággal a fasizmus korszakában történt", valamint a jelenre: „hogyan él a magyar zsidóság ma".

Benoschofsky leírja, hogy a magyarországi zsidóság náci időszak alatti szenvedésének reprezentációját megelőzően a kezdetekre kell összpontosítani, bizonyítva, hogy a zsidóság a Római Birodalom idején, a magyar honfoglalás előtt már gyökeret eresztett Magyarország területén, melyet sírkövek, egyéb tárgyi emlékek is alátámasztanak. A válogatás szempontja azért is érdekes, mert a kezdet és a náci népirtó hadjárat közötti időszakból csupán középkori

---

[75] Ehhez főként: Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML XIX-278 XIX-278/1, 1-16.

[76] „Sonder-Einsatzkommando Eichmann". A magyarországi deportálások kulisszatitkaiból (gépelt kézirata a hagyaték része) (*Új Élet Évkönyve*, 1959. 29–38.).

[77] Benoschofsky Ilona: Forgatókönyv. Vázlat. Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML XIX-278/9-1-14.

emlékek képeivel vitték volna tovább (gettó, zsinagóga, oklevél, gyűrűk, gyertyatartók stb.) a folyamatosság indokait (az emancipáció és asszimiláció időszaka kiesett a figyelem homlokteréből). A két nagy témakör – a közelmúlt és a jelen – történeti-feltáró és szociológiai, szociográfiai jellegű alapozást kapott. A népirtáshoz vezető út állomásainak kezdőpontját az I. világháborút követő időszakra teszi, melynek állomásai – az antiszemitizmus felerősödése az I. világháború után, a zsidóüldözés intézményessé válása, a numerus clausus, a különítményesek zsidóellenes atrocitásai, Siófok, Orgovány – után a fasizmus erősödésének témái következtek: munkaszolgálat, majd a német megszállás következményei (megszorítások, sárga csillag, vidéki gettók, deportálás, haláltáborok, budapesti gettó – újságokból, híradókból való részletek bejátszásával).

A forgatókönyv vázlata szerint a következő nagy egység a felszabadulás képeivel indul: halottak a gettó területén, összeomlott zsinagógák, szétszaggatott héber betűs könyvek, elrabolt textil kegyszerekből készült női ruhák, tömegsírok. Ezután következnek a múlt bűneivel való leszámolás képei, a háborús bűnösök felelősségre vonása, népbírósági perek, a háborús bűnösök kivégzése. A jelenlegi élet bemutatásánál a középpontban a zsidóság társadalomba való integrálódásának fontossága áll, amelyben nem az attól való szabadulásra, a felejtésre, hanem a zsidó identitás megőrzésére kell a hangsúlyt fektetni. Ennek szemléltetésére fontos szerepet szánnak a zsidó intézményeknek, úgymint az iskoláknak, múzeumoknak és szociális intézményeknek, amelyek nemcsak a közösség életének szerves részét képezik, hanem egyben élő tanúbizonyságai is a zsidó kultúra és vallás gyökereinek. A vallásos élet bemutatása, a temetők és emlékhelyek, valamint az áldozatokra való megemlékezés nemcsak a múlt tiszteletét jelzik, hanem az identitás és a közösségi összetartozás erősítését is szolgálják a jövő generációi számára. A tervezet hangsúlyozza, hogy az intézményeken feltűnően, jól láthatóan zsidó jelvényekkel kell hirdetni a vallási hovatartozást, Szenes Hanna (volt) sírjáról is fotográfia jelenne meg, a felekezeti rendezvényekről az élénk zsidó élet jelenlétét tömegjelenetekkel illusztrálnák. Benoschofsky

kiemeli, a filmnek „híradásszerűen célja, hogy megcáfolja azokat a hidegháborús koholmányokat, amely szerint itt vallási élet egyáltalán nincs és a zsidóságot elnyomják".[78]

A zsidóság történetével kapcsolatban megrendelt történeti tanulmány szerkezetileg hat nagyobb fejezetből állt. A tanulmány tartalma a fasizmus (nácizmus) alatti és utáni történetre terjedt ki: I. a megoldási kísérletek Magyarországon, II. a wannseei konferencia magyar vonatkozásai, III. a megvalósulás, IV. a végleges megoldás, „Eichmann és osztagának szerepe a magyar zsidóság kiirtásában és vagyonának konfiskálásában", V. a bűnösök sorsa a felszabadulás után, VI. a felelősségre vonások, befejezésként a fasizmust túlélő zsidóság helye és világszemlélete került (volna) kibontásra.

Berend Iván a filmhez készített történeti tanulmányról szóló lektori véleményében a magyarok felelősségére vonatkozó hangsúlyok hiányát említi:

> *„a tanulmány hangsúlyozza, sőt többször is ismétli a német fasizmus felelősségét a magyarországi zsidók százezreinek legyilkolásáért. Ez kétségkívül igaz, történetileg és politikailag egyaránt fontos. A jelenlegi formában azonban mégis kissé egyoldalú […]." A dokumentumok összeállításánál „feltétlenül tárgyalni kell a magyar uralkodó osztályok és a magyar fasizmus felelősségét is. A valóságban a német felelősség csak úgy érthető meg, ha a magyar uralkodó osztályok, a magyarországi fasizmus problémáját is érzékeltetjük.*[79]
> *"*

A *Megbélyegzettek* című film dokumentációja mellett érdekes adalék a Fábri Zoltán *Utószezon* (1967) című filmjéhez kapcsolódóan megírt

---

[78] Benoschofsky Ilona: Forgatókönyv. Vázlat. Benoschofsky Ilona iratai, hagyaték, MZSML XIX-278/9-1-14.

[79] Benoschofsky Ilona: Forgatókönyv. Vázlat. Benoschofsky Ilona iratai, hagyaték, MZSML XIX-278/9-1-14.

Benoschofsky-féle lektori vélemény.[80] Idézzük fel, éppen az *Utószezon* volt az a film, amelyet elemezve Zombory Máté, Lénárt András és Szász Anna Lujza olyan új emlékezettörténeti olvasattal szolgáltak, amellyel a kutatók a hatvanas évekbeli múltfeldolgozás korábban ismeretlen magyarországi megjelenését, az átlagember felelőssége, felelősségre vonása, „pere" témájának és reprezentációs formájának jelenlétét igazolták.[81]

Benoschofsky hagyatékában talált lektori vélemény azért megvilágító, mert arra enged következtetni, hogy a fajsúlyos, óriási hatást gyakorló témával kapcsolatban kikérték a zsidó felekezeti intézmény szakértői véleményét, és a Fábri által készített – mai ízlésünk számára idegennek ható – holokausztábrázolás közösségi jóváhagyással, ellenőrzés után került forgalomba. Benoschofsky Ilona javításokat kért a szóhasználattal vagy a tárgyi, képi elemekkel kapcsolatban, például felhívta a figyelmet arra, hogy a „zsidókat elvivő csendőr sosem volt civilruhás, helyette egyenruhás csendőrt" kell ábrázolni, a megmutatandó emlékműveknél azt kérte, hogy „valamilyen zsidó szimbólum mindegyiken" legyen. Jelezte, hogy a sárga csillag kanárisárga, 6x6 cm méretű,[82] tisztázni kívánta a deportálások pontos idejét, továbbá azt is, hogyan nézett ki a gázkamra vagy a kemence.

A Fábri Zoltán *Utószezon*jához írt lektori vélemény, vagy a *Megbélyegzettek* című filmhez készült dokumentáció kiváló forrásdokumentumok lehetnek a hatvanas évek múltfeldolgozásával kapcsolatos emlékezettörténeti értelmezések számára. Fábri népszerű filmjével ellentétben a külföldi terjesztésre szánt *Megbélyegzettek* – a részletesen közölt tervezet alapján talán nem tűnik meglepőnek – nem

---

[80] Benoschofsky Ilona: Megjegyzések az Utószezon forgatókönyvéhez. Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML XIX-278/9-1-14.

[81] Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* c. filmjében. *BUKSZ* 2013/3. 245–256.

[82] 1944. április 5-énlépett életbe az a rendelet, mely kötelezte a magyarországi zsidókat a sárga csillag viselésére. A „kanárisárga" csillag mérete legalább 10×10 cm volt.

készült el (legalábbis nincsen róla tudomásunk). Érzékelhető ugyanakkor, hogy az emlékezés társadalmi gyakorlataira tett erőfeszítések egy megnyíló mozgástérben lenyomatot hagytak, és az is kiderül, hogy a zsidó közösség részéről megjelenik az igény történetük és emlékezetük saját jogon való megformálására. A kulturális nyilvánosságban megjelenő múltreprezentációk ellenőrzése feletti autoritáspozíció megszerzése kulcsfontosságú, a meghatározó szereplők között pedig Benoschofsky Ilona szaktekintélynek számíthatott. Az emlékezés nyilvános életben játszott szerepének szempontjából a politika által őrzött modellek finomítására, a zsidó felekezeti nyilvánosság és politikai értelemben kontrollált kulturális, hivatalos nyilvánosság közötti tárgyalásos pozíció létrejöttét látjuk e téren is érvényesülni.[83]

Egy kiadatlan holokausztmemoár különös recepciója (Darvas Irén: Megjöttem a pokolból)

A dokumentációs munka részeként a hatvanas években kiemelten fontossá vált a személyes élménybeszámolók, túlélői tapasztalatok összegyűjtése. A túlélőket közvetlenül kérték, hogy naplóikat és emlékeiket tegyék közzé, hogy azok emlékiratként megmaradhassanak és a későbbi történeti munkák számára is hozzáférhetővé váljanak. Benoschofsky Ilona hagyatékában található néhány kézirat közül kiemelném Darvas Irén gépelt kéziratát.[84]

Darvas Irén szekszárdi túlélő, a halál- és koncentrációs táborok, kényszermunkát átélt áldozata, visszaemlékező írásának kéziratát 1964-ben zárta le, amely ekkoriban kerülhetett Benoschfosky Ilonához. A memoár Benoschofsky Ilona hagyatékában 68 oldalnyi gépelt kéziratként maradt fenn, de neve és története két kis rövid részletével bekerült az *Új Élet*en keresztül a felekezeti nyilvánosságba (a visszatérésről írt részletet közlik), valamint a *Képes Újság*on keresztül a tágabb kulturális nyilvánosságba is. 1965-ben,

[83] Erről részletesen: Jablonczay, 2024.

[84] Darvas Irén: Megjöttem a pokolból [gépelt kézirat]. Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML XIX-278.

fényképpel ellátva egy oldalban foglalja össze memoárjának tartalmát.[85]

A memoár szerzőjéről kevés információ maradt fenn, annyi bizonyos, hogy Szekszárdon élt, és életkorát tekintve sejthető, hogy fiatal nőként érte a diszkrimináció, a gettósítás, Auschwitzba való deportálás, kényszermunka (hogy pontosan mennyi idős, nem rögzíti). A felszabadulás utáni hazaérkezés élményének lejegyzésénél említi, hogy szülei és 26 éves bátyja már a háború előtt meghaltak, hogy egyedül élhetett-e, és hogy a holokausztban milyen szoros családtagot veszített el, szintén nem lehet tudni.

A túlélői tapasztalatok leírásánál a barátnőkkel, másodunokatestvérével, szekszárdi, dombóvári női ismerősökkel való kölcsönös bizalom, egymás iránti segítségnyújtás, összetartozásuk történetei kiemelt szerepet kapnak. A memoár szerzője nem hivatásos író, de érzékelhető, hogy megpróbál a szövegalkotás során olvasót is elképzelni, narratív keretbe foglalja az eseményeket, az időpontokat, a helyszíneket is megjelöli. A tényszerű adatok a tapasztalatok átadásánál a közvetítés eszközei, narratív eljárásai segítségével szimbolikus dimenzióba kerülnek. Mint elbeszélést kezdettel, középrésszel, végponttal látja el, de személyes történetei nagymértékben összekapcsolódnak mások szenvedés-, vagy megmenekülés-történével. Az Auschwitz előtti események leírásához már hozzátartoznak a megszállás előtti, és szorosan azt követő események leírása, a kirekesztés meghatározó élménye, majd a szekszárdi vagonírozás, a dombóvári gettó, a deportálás, a vonatút részletes leírása. Auschwitz borzalmait is részletezi – a *Képes Újsá*g olvasói néhány hasábon olvashatnak a szörnyűségekről –, ahonnan 1944. augusztus 2-án Hessisch-Lichtenauba kerül. Itt egészen tavaszig dolgozik hadianyag-előállító üzemben, kéngyárban. A felszabadulásig hosszú, gyötrelmes utat kell bejárnia, az életben maradottakat május 8-án angol katonák szabadítják fel.

Az *Új Kelet*ben 1975-ben megjelent egy cikk, melyben Darvas Irén nehéz magyarországi körülményeire utalnak, és segítséget

[85] Darvas Irén: Megjöttem a pokolból. *Képes Újság*, 1965. május 22. 18.

kérnek, hogy helyzetén adományokkal javítsanak (a jeruzsálemi magyar-zsidó szervezetek rövid időn belül gondoskodnak támogatásáról).[86] Itt olvasható, hogy Szenes Erzsi hívta fel a figyelmüket arra, hogy az észak-amerikai *Menora* című lapban megjelent egy cikk Darvas Irénről, a *Megjöttem a pokolból* című, vészkorszakkal foglalkozó könyv írójáról, aki megjárta Auschwitzot, és más haláltáborokat, most betegségében támogatásra szorul.[87] A rövid írás azt is említi, hogy Dr. Márton Lajos történész szerint a könyv a Yad Vashem könyvtárában megtalálható, jóllehet ma az intézet (adatbázisa szerint) a kéziratból csupán néhány kézírásos papírlapot őriz. Arra is találunk utalást a hatvanas évekből, hogy a Yad Vashem kiadványa (ti. a *Yad Vashem Studies*) a hatvanas években (1967-ben) angol nyelven közreadta Darvas Irén memoárját (vagy inkább annak rövid összefoglalóját), amely ugyanezen években Izraelben héberül szintén megjelent (nem találtam egyelőre nyomát).[88] Azt, hogy a memoár magyar nyelven kéziratban maradhatott, azt az említett *Menora*-beli bejegyzés is alátámasztja. Dr. Verny Jenő a Torontói Magyarajkú Zsidók Szövetsége nevében ugyanis arról számolt be, hogy a Magyarországról elköltözni nem tudó, nehéz körülmények között élő Darvas Irén emlékiratát kéziratként tudja az érdeklődőknek rendelkezésre bocsátani:

> *Az Auschwitzban átélt szenvedésekről és borzalmakról a szemtanú hitelességével számol most be írásában. Sokak részére a könyv azért lesz különösképpen érdekes, mivel Auschwitzből Lichtenauba került, és biztosan akadnak Torontóban olyanok, akik vele együtt*

[86] Segítsünk egy asszonyon, aki méltó a támogatásra! *Új Kelet*, 1975. november 10. 5.

[87] A kádári Magyarországon élő Darvas Irén, akinek Izraelben szerveztek gyűjtést életkörülményei javítására, története (is) árnyalja a magyarországi zsidóság helyzetével kapcsolatos pozitív képet, amelyet Benoschofsky Ilona a *Megbélyegzettek* című film jelenkorral foglalkozó részében szeretett volna sugallani.

[88] m. l.: Magyarországi és erdélyi vonatkozású tanulmányok a Jád Vásém legújabb kiadványában. *Új Kelet,* 1968. január 1. 5.

Lichtenauban voltak. Talán vissza is emlékeznek reá és érdeklődéssel fogják olvasni az összes részleteket, amelyeket Darvas Irén megkapó realitással ecsetel. […] Arra kérem tehát a Menóra olvasóit; akiket a könyv érdekel, vagy Darvas Irént támogatni kívánják, hogy hívjanak fel, és én átadom a kéziratot elolvasás végett. Az olvasónak nem csak élményt fog nyújtani a könyv, hanem egyidejűleg jótéteményt gyakorolhat.[89]

”

Darvas Irén személye és memoárja nem ismert Magyarországon. Életének holokausztot megelőző és azt követő körülményeiről egyelőre kevés információval rendelkezünk, 1981. évi halálozási dátumát is csak a *Tolna Megyei Népújság* családi bejegyzésén keresztül sikerült megállapítani.[90] A Magyarországon ugyan ismeretlen kéziratos memoár, és a túlélőről szóló – a kádári Magyarországon való helyzetét megvilágító segélykérő – információ azonban a hatvanas években eljutott Izraelbe és a tengeren túlra is. A kézirat a hatvanas években feltételezhetően Benoschofsky Ilona közvetítésével kerülhetett Magyarországról Izraelbe és Kanadába, bár erről biztos információink egyelőre nincsenek. A tény, hogy a hatvanas években Izraelben héber és angol nyelven nyilvánossághoz jutott, nem tartható véletlennek. Egy hagyatékban lappangó kézirat olyan különös recepciójával van dolgunk, amelyet nem túlzás a hatvanas években meginduló múltfeldolgozás transznacionális jelenségeként, egész pontosan az Eichmann-per lappangó hatástörténetének nem mindennapi eseteként értelmezni.

Összefoglalás

Tanulmányomban a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban található Benoschofsky Ilona-hagyatékból olyan forrásokat mutattam be, amelyek az ötvenes évek végén meginduló, hatvanas években inten-

---

[89] Dr. Verny Jenő: Torontói Magyarajkú Zsidók Szövetsége. *Menora Egyenlőség*, 1975. január 11. 7.

[90] N. n.: Gyászközlemények. *Tolna Megyei Népújság*, 1981. január 7. 7.

zívebbé váló holokausztemlékezeti diszkurzus megjelenéséhez szorosan kapcsolódnak. Azt vizsgáltam, hogy Benoschofsky Ilona a zsidó közösség egyik vezetőjeként (történész-levéltárosként, intézményvezetőként) hogyan vett részt a hatvanas évekbeli holokausztemlékezet felekezeti és nyilvános reprezentációinak alakításában. A hatvanas évek emlékezettörténeti kutatását befolyásoló források közül kiemelkednek a Zsidó Világkongresszus és Claims Conference nemzetközi szervezetekkel 1957 és 1960 között létrejött szerződéséről, és annak kulturális következményéről, a kulturális rekonstrukció megindulásának támogatásáról szóló dokumentum, a *Szolgaságból szabadságba* című 1960-as kiállítás és annak környezete, továbbá a hatvanas évek múltfeldolgozásához kapcsolódó egyéb magániratok, lektori vélemények, a hagyatékban található kéziratok. A Zsidó Múzeumban 1960-ban *Szolgaságból szabadságba* címen megvalósult kiállításra vonatkozó reflexió igazi jelentősége, hogy Benoschofsky Ilona munkáival és hagyatékával való foglalkozás irányította a figyelmet egy mára nyom nélkül eltűnt holokausztemlékezeti kiállítás jelentőségére, amely a hatvanas évek emlékezettörténeti kontextusában válik érdekessé, és amely 1949 után alighanem az első történeti-emlékezeti tematikus kiállítás lehetett Magyarországon. Külön izgalmas felfedezés Darvas Irén hagyatékban maradt kézirata, amelynek szokatlan recepciója rejtett emlékezeti gyakorlatok és a társadalmi felejtés különleges ötvözetének jelével szembesít, és amelyhez kapcsolódóan szintén érdemes további kutatásokat folytatni. A példák láttatni engedik, hogy Benoschofsky Ilona a felekezeti és kulturális nyilvánosságban megjelenő múltreprezentációk jelentése feletti ellenőrzésben meghatározó szereplő, szaktekintély lehetett, habár a hagyatékban maradt kéziratok, tervek, vázlatok, össze nem gyűjtött könyvnyi tanulmányok azt is sejtetik, hogy ez az autoritáspozíció túlságosan viszonylagos volt ahhoz, hogy a társadalmi emlékezeti gyakorlatok hosszútávú alakulását befolyásolhatta volna. A hatvanas években fellobbanó emlékezet nyílt formáit ugyanis a hatalmi-politikai kontroll bármikor a *lappangó emlékezet* vagy *megőrző felejtés* kevésbé látható helyeire terelhette. Ha elismerjük az emlékezés és felejtés bonyolult összjátékában fontos szerepet ját-

szó rejtett archívumok jelentőségét, és felszínre hozzuk a *megőrző felejtés* által elrejtett múlt darabjait, akkor a következő lépés az elfeledett emlékeknek a szöveggondozás és értelemgondozás folyamatába való integrálása, hogy immár részeseivé válhassanak a múlthoz való viszony aktív alakításának.

Bibliográfia

Levéltári források

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, XIX-278. Benoschofsky Ilona iratai hagyatéka

Benoschofsky Ilona: World Jewish Congress. Nemzetközi kapcsolatok, 4. World Jewish Congress, 5. XIX-278–14

Benoschofsky Ilona: Forgatókönyv. Vázlat. XIX-278/9-1-14.

Benoschofsky Ilona: Megjegyzések az Utószezon forgatókönyvéhez. XIX-278/9-1-14.

Darvas Irén: Megjöttem a pokolból [gépelt kézirat].

Siegfried Roth levele Benoschofsky Ilonának. XIX-278/8, 1-6.

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, XXXIV. Vendégkönyvek.

Szakirodalom és sajtóforrások

Assmann, Aleida: Archívumok a médiatörténetben. (Fordította: Halász Hajnalka.) *Helikon*, 2014/3. 400–409.

Bányai Viktória – Gombocz Eszter: A traumafeldolgozás útjain. Holokauszt-túlélő gyerekek Magyarországon, 1945–49. *Regio*, 2016/2, 31–48. DOI: http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.111

Benoschofsky Ilona–Brestyánszky Ilona: *Zsidó ünnepek. Ámos Imre tizennégy linómetszete*. Kaposvár: Miniatűr Könyvgyűjtők Klubja, 1986.

Benoschofsky Ilona–Karsai Elek (szerk): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 15. – 1944. június 30. A budapesti zsidóság összeköltöztetése,* Budapest: MIOK, 1960.

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. március 19. – 1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig.* Budapest: MIOK, 1958.

Benoschofsky Ilona – Scheiber Sándor (szerk.): *A Budapesti Zsidó Múzeum*. Budapest: Corvina, 1987.

Benoschofsky Ilona: „Sonder-Einsatzkommando Eichmann". A magyarországi deportálások kulisszatitkaiból. *Új Élet Évkönyve*, 1959. 29–38.

Benoschofsky Ilona: A múzeum története. In: Benoschofsky Ilona – Scheiber Sándor (szerk.): *A Budapesti Zsidó Múzeum.* Budapest: Corvina, 1987. 7–26.

Benoschofsky Ilona: Fejezetek a Magyar Zsidó Múzeum történetéből. *Évkönyv,* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1982. 48–74.

Benoschofsky Ilona: Korszellem és gyerekkor. Lelki helyzetkép gyermekeinkről. In: Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék-zsidóság.* Budapest: A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, 1947. 38–46.

Benoschofsky Ilona: *Serdülő leányok emlékezete.* Budapest: Légrády, 1936.

Benoschofsky Ilona: *The position of Hungarian Jewry after the liberation.* New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966.

Benoschofsky Imre: Beszéde a szegedi Öregtemplomban tartott nagygyűlésen. *Új Élet Évkönyv*, 1959. 102–114.

Bohus Kata: 1961. Az Eichmann-per. Magyarország és a holokauszt globális emlékezetének kezdete. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022.* Budapest: Corvina, 2022. 297–301.

Cesarani, David: *Eichmann. Élete és bűnei.* (Fordította Novák Gábor) Budapest: Gold Book, 2004.

Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében, II. rész.* Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 61–190.

Darvas Irén: Megjöttem a pokolból. *Képes Újság*, 1965. május 22. 18.

Dawidowicz, Lucy S.: The Conference on Jewish Material Claims Against Germany: 1953–58. *The American Jewish Year Book,* 61 (1960) 110–127.

Foucault, Michel: *A tudás archeológiája.* (Fordította Perczel István) Budapest: Atlantisz, 2001.

Frojimovics Kinga: A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után

(1945–1953). In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi, 2005. 292–308.

Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 2009.

Jablonczay Tímea: Lau tiskoch (Ne felejts!) és Soha többé fasizmust! Zsidó és antifasiszta holokausztemlékezet a hatvanas évek kulturális nyilvánosságában. *Regio*, 2024/3. 181–227.

Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 26. – 1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése*. Budapest: MIOK, 1967.

Kata Bohus: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 737–772.

Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva: Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban, 1965-ben. *Korall,* 85 (2021) 138–168.

Klacsmann Borbála: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945-1948. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról, IX*. Budapest: Múlt és Jövő, 2018. 297–340.

Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest: Corvina, 2019.

Kovács, András: Hungarian Jewish Politics from the End of the Second World War until the Collapse of Communism. In: Mendelsohn, Ezra (ed.): *Jews and the State: Dangerous Alliances and the Perils of Privilege*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2003. 124–156.

Lénárt András: *Az egyesített zsidó hitközség és a hatalom 1956 után*. MS, Budapest, 2015. http://www.rev.hu/hu/node/135

m. l.: Magyarországi és erdélyi vonatkozású tanulmányok a Jád Vásém legújabb kiadványában. *Új Kelet,* 1968. január 1. 5.

N.n.: A munkaszolgálat története, a haláltáborúk rémségei és ellenállási mozgalmai. A Claims Conference támogatásával megjelenő könyvsorozat készülő kötetei. *Új Élet,* 1962. március 1. 2.

N.n.: Dr. Beneschofsky Ilona kitüntetése. *Új Élet,* 1988. március 1. 1.

N.n.: Gyászközlemények. *Tolna Megyei Népújság*, 1981. január 7. 7.

N.n.: Interjú Reich Ferenccel: Mi van a Dohány utcai templommal? *Új Élet*, 1990. június 1. 4.

N.n.: Megérkezett Párizsba a fasiszta idők zsidó gettóiról szóló kiállítás magyar anyaga. *Új Élet*, 1961. október 1. 3.

N.n.: Segítsünk egy asszonyon, aki méltó a támogatásra! *Új Kelet*, 1975. november 10. 5.

Novák Attila: Cionizmus érett korban. A magyarországi cionista mozgalom a második világháború után. *Múlt és Jövő,* 1998/2–3. 89–106.

Novák Attila: Párbeszéd? Zsidó-keresztény (katolikus) közeledési kísérletek az 1960-as évek Magyarországán – az állambiztonsági dokumentumok tükrében. *Regio*, 2022/4. 68–91. DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i4.68

Scheiber Sándor: Előszó. In: Geyer Arthur: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája 1945–1958*. Budapest: MIOK, 1958. 3.

Schmelzer Hermann Imre: Emlékezés Benoschofsky Ilonára. *Új Élet,* 1997. március 15. 2.

Sós Endre: *Tanúvallomás. Cikkek, emlékezések*. Budapest: MIOK, 1962.

Stark Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In: Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Budapest: Múlt és Jövő, 2002. 101–127.

Szalai Anna (szerk.): *Megforgatott világ – Gyerekkor 1949 előtt és után*. Budapest: Gondolat, 2024.

Szécsényi András: „Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle". A Kádár-kori auschwitzi kiállítások kontextusai. *Történeti Muzeológiai Szemle,* 2018. 153–170.

Toronyi Zsuzsanna: A múltat végképp eltörölni… *Targum*, 1 (2022) 133–151.

Toronyi Zsuzsanna: *A zsidó muzeológia helye és szerepe a magyar zsidó tudományosságban*. PhD Diss. Budapest, ELTE BTK, 2016.

Toronyi Zsuzsanna: *Egy budapesti kert történetei*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2013.

Véri, Dániel: Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary. *The Journal of Holocaust Research,* 37/4 (2023) 393–417.

Verny Jenő: Torontói Magyarajkú Zsidók Szövetsége. *Menora Egyenlőség*, 1975. január 11. 7.

Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* c. filmjében. *BUKSZ* 2013/3. 245–256.

Zombory Máté: A halottnak hitt visszatér. Mivel foglalkozott Lévai Jenő 1957 és 1960 között? *Betekintő,* 2023/3. 33–62.